



Seminar
'Perverse subsidies?'



Overheidssteun aan visserij en biomassaproductie
in ontwikkelingslanden

24 januari 2008
13:00 u – 17:00 u
Ministerie van VROM, Den Haag

Wergroep
Ecologie en Ontwikkeling

Inhoudsopgave

Voorwoord.....	3
Programma middag.....	5
Inhoud lezingen.....	6
Documenten voor meer informatie.....	20



Voorwoord

Voor u ligt het programmaboekje van het seminar 'Perverse subsidies? Overheidssteun aan visserij en biomassaproductie in ontwikkelingslanden', dat plaatsvindt op 24 januari 2008, van 13:00 u – 17:00 u op het Ministerie van VROM in Den Haag.

De Werkgroep Ecologie en Ontwikkeling, organisator van het seminar, heeft gekozen voor dit controversiële thema omdat dit onderwerp naar onze mening meer aandacht verdient in het Nederlandse overheidsbeleid. Veel subsidies die verstrekt worden aan het Nederlandse of Europese bedrijfsleven, beantwoorden niet aan de doelstellingen van een duurzaam overheidsbeleid. Deze subsidies hebben een negatieve uitwerking op natuur en milieu en, daarmee samenhangend, het welzijn van lokale bevolking in ontwikkelingslanden. Wij hebben gekozen voor de aansprekende onderwerpen visserij- en energiebeleid, die gekenmerkt worden door een grote dynamiek en publieke belangstelling. Ter inleiding op beide onderwerpen wordt een korte film getoond met daarin een schets van de belangrijkste problemen. In telkens drie lezingen zal het onderwerp vanuit verschillende invalshoeken belicht worden. Per onderwerp wordt er kort gediscussieerd over de (potentiële) milieuschade van de subsidies in kwestie. Ter afsluiting van de middag zal er een plenaire discussie plaatsvinden tussen de sprekers en het publiek.

Doelstelling van het seminar is het voeren van een discussie over de natuur- en milieueffecten van het huidige nationale en Europese subsidiebeleid, en het formuleren van aanbevelingen om perverse subsidies tegen te gaan en tot een coherent beleid te komen.

Dit seminar is tot stand gekomen dankzij de medewerking van het Ministerie van Buitenlandse Zaken, het Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeleid, Fishion consultancy, Wereld Natuur Fonds, Scober consultancy, Milieudefensie, Wetlands International en het Copernicus Instituut van de Universiteit Utrecht.

De Werkgroep Ecologie en Ontwikkeling dankt u hartelijk voor uw aanwezigheid tijdens deze middag en ziet uit naar een constructieve en vruchtbare discussie.

Dr. Pita Verweij
Vice-voorzitter Werkgroep Ecologie en Ontwikkeling

Werkgroep
Ecologie en Ontwikkeling

Het seminar wordt mede mogelijk gemaakt door:



National Committee of
The Netherlands



WWF *for a living planet*



In dit programmaboekje worden een aantal recente ontwikkelingen geschetst ten aanzien van subsidiestromen binnen het visserij- en energiebeleid in Nederland. Internationale instituten zoals de International Institute for Sustainable Development (IISD), de Organization for Economic Co-operation and Development (OECD), en de Global Subsidies Initiative (GSI) zijn belangrijke instituten op het gebied van onderzoek naar de internationale effecten van subsidies. Achterin dit document wordt verwezen naar aanvullende bronnen van informatie over het onderwerp 'perverse subsidies'.

Annemarie Garssen MSc, secretaris Werkgroep Ecologie en Ontwikkeling

Programma seminar 24 januari 2008

12:30 - 13:00 u Ontvangst: registratie en koffie en thee

13:00 - 13:30 u - Dr. Pita Verweij, Copernicus Instituut voor Duurzame Ontwikkeling, Universiteit Utrecht (voorzitter seminar). **Introductie over 'perverse' subsidies**
- Dr. Otto Genee, hoofd Coherentie Eenheid, Ministerie van Buitenlandse Zaken.
Overheidssubsidies en beleidscoherentie

13:30 – 13:35 u West-Afrika en visserijsubsidies. **Korte film: visserij aan de Mauretaanse kust**

13:35 – 13:45 u - Dr. Gert Jan Gast, Fishion. **Inleiding: de problemen omtrent visserijsubsidies**

13:45 – 14:05 u - Dr. Kees Lankester, Scomber, MSC bestuurslid.

De ongrijpbaarheid van visserijsubsidies en de invloed van visserijakkoorden

Problematiek in Mauretanië: de gevolgen van overbevissing

14:10 – 14:20 u - Ir. Albert Vermuë, directeur directie Visserij, Ministerie van LNV.

Het Nederlandse en Europese visserijbeleid

14:20 – 14:40 u Discussie over visserijsubsidies

14:40 – 15:00 u **Pauze**

15:00 – 15:05 u Zuidoost-Azië en energiesubsidies. **Korte film: palmolieplantages**

15:05 – 15:20 u - Dr. Marcel Silvius, senior programma manager Wetlands International.

Biobrandstoffen in internationaal klimaatbeleid:

Goede bedoelingen met een slechte uitwerking

15:20 – 15:35 u - Afgevaardigde van het Ministerie van VROM.

Duurzaamheidscriteria voor biomassa: ontwikkelingen in het biomassabeleid

15:35 – 15:50 u -Ir. Richard Sikkema, Copernicus Instituut voor Duurzame Ontwikkeling.

Mogelijkheden voor duurzame palmolie

15:50 – 16:10 u Discussie over 'perverse' stimuleringsmaatregelen in het kader van energiebeleid

16:10 - 16:50 u Plenaire discussie: **maatregelen om perverse subsidies tegen te gaan en tot grotere beleidscoherentie te komen**

16:50 - 17:00 u Samenvattende conclusies en aanbevelingen door de voorzitter

17:00 u Sluiting en borrel

Voor een uitgebreidere beschrijving van de inhoud van de lezingen, zie pagina 7 en verder.

Werkgroep
Ecologie en Ontwikkeling

Inhoud lezingen seminar 'Perverse subsidies?' 24 januari 2008

Inleiding

Hoe zijn perverse subsidies te definiëren en waarom zijn deze problematisch?

Dr. Pita Verweij, Copernicus Instituut, Universiteit Utrecht

Overheidssubsidies en OS-beleidscoherentie

Dr. Otto Genee, Coherentie Eenheid, Ministerie van Buitenlandse Zaken

Visserijsubsidies

Lezing 1: De problemen omtrent visserijsubsidies. Inleidende lezing

Dr. Gert Jan Gast, Fishion Consultancy

Lezing 2: De ongrijpbaarheid van visserijsubsidies en de invloed van visserijakkoorden

Ir. Kees Lankester, Scomber Consultancy, bestuurslid MSC

Lezing 3: Het Nederlandse en Europese visserijbeleid

Ir. Albert Vermüe, Ministerie van LNV

Subsidies en duurzame biomassa

Lezing 4: Biobrandstoffen in internationaal klimaatbeleid: Goede bedoelingen met een slechte uitwerking

Dr. Marcel Silvius, Wetlands International

Lezing 5: Duurzaamheidscriteria voor biomassa: ontwikkelingen in het biomassabeleid

Afgevaardigde van het Ministerie van VROM

Lezing 6: Duurzame biomassa, de mogelijkheden

Ir. Richard Sikkema, Copernicus Instituut voor Duurzame Ontwikkeling

Dr. Pita Verweij, Copernicus Instituut voor Duurzame Ontwikkeling
Voorzitter Seminar Werkgroep Ecologie en Ontwikkeling

Dr. Pita Verweij, Copernicus Instituut voor Duurzame Ontwikkeling, Universiteit Utrecht. Mevrouw Verweij is docent onderzoeker en vice-voorzitter van de Werkgroep Ecologie en Ontwikkeling. Ze is tropisch ecooloog en doet onderzoek op het terrein van landgebruik en biodiversiteit.

Mevrouw Verweij geeft met deze inleiding achtergrondinformatie omtrent het begrip ‘perverse subsidies’. Ze schetst enkele problemen die gemoeid zijn met perverse subsidies en introduceert de beide cases (visserij- en energiesubsidies), die tijdens het seminar uitgebreider worden behandeld.

Probleemschets: de grootte en effecten van perverse subsidies

Subsidies worden door overheden verstrekt om prijzen onder het marktniveau te houden, met uiteenlopende motiveringen. Subsidies kunnen tekortkomingen van marktwerking adresseren, zorgen voor de vergoeding van benadeelden en milieuvriendelijke technieken stimuleren. Subsidies hebben veelal belangrijke economische en ecologische effecten en kunnen een positieve bijdrage leveren aan zowel de economie als natuur en milieu.

Langere tijd wordt er onderkend dat bepaalde subsidies schadelijke economische effecten kunnen hebben. Echter, het gegeven dat vele vormen van subsidies ook schadelijk kunnen uitwerken voor natuur en milieu, is lange tijd genegeerd (Myers en Kent 1998). De milieuschade van subsidies wordt in mindere mate erkend en herkend door politici onderzoekers en beleidsmakers. Afspraken over de inspanningen die landen zouden moeten leveren om perverse subsidies tegen te gaan zijn vastgelegd in verschillende internationale verdragen, zoals in het Verdrag inzake Biologische Diversiteit (CBD, 2008a) en het belang daarvan wordt in diverse rapporten onderstreept (OECD, 2008; GSI, 2008).

De vijf belangrijkste sectoren waar perverse subsidies frequent voorkomen zijn: landbouw, energie, wegtransport, water en visserij (GSI, 2008). Hoewel er veel geschreven is over de financiering van deze sectoren maken de onvolledige en inconsistente databestanden over de totale subsidiebedragen die in deze sectoren omgaan, het lastig een schatting te geven van de totale bedragen die een ‘perverse’ uitwerking hebben.

Een definitie van perverse subsidies

Het begrip ‘perverse subsidies’ wordt veelal verschillend gedefinieerd en geïnterpreteerd. Norman Myers and Jennifer Kent (1998) omschrijven perverse subsidies als ‘subsidies die op langere termijn negatieve effecten hebben op zowel de economie als op natuur en milieu’.

Het verdrag inzake Biologische Diversiteit (CBD, 2008) beschrijft het begrip *perverse incentives* als ‘beleid of uitvoering van beleid dat het gebruik van hulpbronnen stimuleert – direct of indirect – en leidt tot de degradatie van biologische biodiversiteit’.

Perverse overheidssubsidies worden door de CBD onder het begrip *perverse incentives* gerekend, naast andere activiteiten en beleid die schade toebrengen aan natuur en milieu. In artikel 11 van de CBD wordt het belang van *incentive measures* behandeld (CBD, 2008a).

De mitigatie en de verwijdering van perverse subsidies is in een speciaal werkprogramma van de CBD uitgewerkt. Dit werkprogramma is aangenomen op de vijfde Conference of the Parties in 2000 (CBD, 2008b) en verplicht landen prioriteit te geven aan hervorming of verwijdering van perverse subsidies.

Een onderscheid kan worden gemaakt tussen economisch perverse subsidies en ecologisch perverse subsidies (ook wel bekend als milieuschadelijke subsidies) (naar Myers en Kent, 2001):

Economisch perverse subsidies:

- productieprocessen worden behouden of gestimuleerd, die zonder subsidiëring niet stand kunnen houden
- kosten worden dusdanig gereduceerd dat natuurlijke hulpbronnen uitgeput worden
- subsidies beletten de ontwikkeling van milieuvriendelijkere technologieën of duurzaam beheer
- subsidies begunstigen een bepaald economische deelgebied, terwijl ze andere deelgebieden schaden (bijvoorbeeld de subsidie op landbouwproducten die aan consumenten worden doorberekend)

Ecologisch perverse subsidies:

- activiteiten worden begunstigd die resulteren in milieuschade en de aantasting van natuurlijke hulpbronnen stimuleren, zowel op de korte als lange termijn en in het directe of omliggende gebied
- praktijken worden gesteund die het inefficiënte gebruik van natuurlijke hulpbronnen stimuleren (zoals bijvangst van visserij, inefficiënt gebruik van water)
- steun wordt verleend aan activiteiten die leiden tot overexploitatie van visstand en bossen; veelal de belangrijkste natuurlijke hulpbronnen waar de lokale bevolking in ontwikkelingslanden van afhankelijk is

Er is geen universeel geaccepteerde definitie van subsidies in algemene zin (Knirsch et al., 2006). Een punt van discussie is de vraag wanneer er expliciet over subsidies gesproken kan worden, of van andere vormen van financiering. Subsidies zijn er in vele vormen, zoals financiële transacties, en de compensatie van alternatieve kosten (*opportunity costs*). Naast de 'directe' subsidies kunnen ook de meer indirecte vormen van subsidies tot perverse subsidies gerekend worden (Myers en Kent, 1998). Het is belangrijk om verder te kijken dan directe betalingen alleen. Vanuit ecologisch perspectief is het noodzakelijk om te kijken naar alle economische mechanismen die de overexploitatie van ecosystemen stimuleren (Knirsch et al., 2006). Voorbeelden zijn subsidies voor de modernisering van vloten, waardoor nieuwe gebieden geëxploiteerd kunnen worden. Onder impliciete subsidies wordt de schade verstaan die door productietechnieken, en indirect door consumentengedrag, toegebracht wordt aan natuurlijke systemen zonder dat daarvoor gecompenseerd wordt (*negative environmental externalities*). Bekende voorbeelden zijn de uitputting van bodems door intensieve landbouw, bosdegradatie door houtkap en de teruggang van visstanden door overbevissing, gerelateerd aan de huidige marktwerking (Myers en Kent, 2001).

Dr. Otto Genee, Coherentie Eenheid, Ministerie van Buitenlandse Zaken

Dr. Otto Genee is directeur van de DGIS Coherentie Eenheid (DGIS/CE) van het Ministerie van Buitenlandse Zaken. DGIS/CE is verantwoordelijk voor de coherentie van Nederlands en EU-beleid op andere beleidsterreinen dan hulp gezien vanuit het perspectief van ontwikkelingslanden en armoedestrijding. DGIS/CE is o.a. nauw betrokken bij de Doha ronde in de WTO, de landbouw- en visserijsubsidie onderhandelingen, het beleid t.a.v. biobrandstoffen en de discussie over handel en zogenaamde non-trade concerns. Voorheen was hij hoofd van de Economische Afdeling van de Permanente Vertegenwoordiging te Genève bij de VN/WTO.

Overheidssubsidies en OS-beleidscoherentie

De heer Genee gaat in zijn inleiding in op de problematiek van de perverse subsidies in al zijn verschijningsvormen vanuit het oogpunt van gevolgen voor duurzame ontwikkeling in ontwikkelingslanden. Daarbij wordt uitgegaan van een brede definitie van steun die verder gaat dan alleen het overmaken van geld. Aan de orde komen ook andere steuninstrumenten met effecten voor verdeling en milieu, zoals prijsondersteuning in de landbouw en visserij, invoerrechten en verplichte marktaandelen voor biobrandstoffen in de transportbrandstofmix. Hij behandelt de bestaande spelregels en schetst zijn verwachtingen voor verdergaande hervorming van visserij- en landbouwsubsidies in de Doha ronde. Ten behoeve van de discussie worden vragen geformuleerd over de wenselijkheid van strakkere disciplines voor subsidies qua transparantie, notificatie en de afdwinging in het geval van overtredingen. Tenslotte wordt ingegaan op mogelijke, toekomstige multilaterale disciplines voor (directe) investeringsprikkels, energie en diensten en de afwegingen - voor en tegen - bij verstrekking van subsidies en heffingskortingen op producten (zoals een accijns-korting) op basis van gehanteerde (duurzaam of niet) productie- en procesmethoden die vaak centraal staan in het milieubeleid.

De effecten van subsidies

Subsidies hebben diepgaande en lange-termijn gevolgen voor economieën, de inkomensverdeling in gemeenschappen en het milieu, in zowel het verstreckende land als andere landen. Subsidies zijn bijvoorbeeld vaak doorslaggevend voor de productie en handelspatronen in de landbouw, zelfs in landen die ze niet verstrekken. Productiegekoppelde subsidies sporen vissersvloeden aan tot overbevissing. Locatiesubsidies kunnen bepalend zijn voor het aantrekken van bedrijven met effecten op werkgelegenheid, keuze van technologie of milieu. In beginsel vormen subsidies voor overheden nuttige beleidsinstrumenten om marktfalen te corrigeren of een herverdeling ten gunste van benadeelde groepen te bereiken. Om meerdere redenen kunnen zich in de praktijk echter - bedoeld of onbedoeld - perverse effecten voordoen. Denk daarbij aan handelsverstoring, ondermijning van niet-gesubsidieerde producenten en andere, kansrijke technologieën, en overproductie en verholde kosten ten nadele van het milieu.

Aandacht voor hervorming subsidiebeleid

Er is alle reden voor meer aandacht en een kritischer beoordeling van subsidies als beleidsinstrument: de enorme omvang wereldwijd, de kosteneffectiviteit, alternatieve bestedingsopties van schaarse overheidsmiddelen, en negatieve effecten op verdeling en duurzame ontwikkeling. Ter illustratie van de efficiëntie van subsidies, ondanks de retoriek van de bescherming van de kleine boer als hoofddoel van het landbouwbeleid komt toch circa 80% van de steun in ontwikkelde landen terecht bij de 20% rijkste ontvangers (meestal de kapitaal- of grondeigenaren of de leveranciers van inputs). Dat staat los van de negatieve effecten voor boeren in ontwikkelingslanden wier overheden niet in staat zijn dergelijke subsidies te verstrekken. Omvangrijke katoensubsidies in de VS en de EU vormen het schoolvoorbeeld van incoherent subsidiebeleid in ontwikkelde landen (versterkt door afscherming met tarieven) ten nadele van miljoenen katoenboeren in Afrika.

Subsidies doen zich in allerlei vormen voor en weten vaak te overleven lang nadat het beoogde doel al is bereikt. Gevestigde belangen, met name de subsidieontvangers, beheersen het politieke spel tot in de vingertoppen en weten hun subsidies te bestendigen. Omdat de bulk van subsidies wordt verstrekt door overheden in ontwikkelde landen, zijn perverse subsidies bij uitstek een thema voor OS-beleidscoherentie. Dat beleid richt op coherent overheidsbeleid vanuit een perspectief van duurzame ontwikkeling en armoedebestrijding. Er is alle reden voor kritische aandacht en inzet op afschaffing van perverse subsidies c.q. hervorming van de spelregels voor subsidies.

Ontwikkelingslanden ondervinden ernstige concurrentienadelen en zullen nooit meekunnen in een internationale subsidiewedloop. Ze schieten dus niets op met meer beleidsvrijheid om zelf subsidies te mogen verstrekken en hebben meer belang bij het aanpakken van uitwassen in ontwikkelde landen en strakkere disciplines. Overigens kunnen meerdere ontwikkelingslanden ook het nodige winnen bij een kritische evaluatie van hun subsidies en steunbeleid. Hervorming is een moeizaam proces vanwege het taaie verzet van gevestigde belangen die iets te verliezen hebben. Meer transparantie, bewustwording en analyse van de effecten zijn zeer wenselijk maar vaak niet genoeg om tot verandering te komen. Het vergt internationale onderhandelingen, met name in de WTO, omdat bilaterale en regionale onderhandelingen daarin te kort schieten. Ook in gespecialiseerde organisaties, zoals voor klimaat en energie, zal de aanpak van subsidies aan de orde moeten komen.

Achtergrondstuk: het Nederlandse en Europese visserijbeleid

door Annemarie Garrsen MSc met dank aan leden Werkgroep Ecologie en Ontwikkeling

“Het Gemeenschappelijk Visserijbeleid garandeert een exploitatie van de levende aquatische hulpbronnen die voor duurzame omstandigheden op economisch, ecologisch en sociaal gebied zorgen. Hiertoe volgt de Gemeenschap de voorzorgsaanpak bij het nemen van maatregelen die erop zijn gericht de levende aquatische hulpbronnen te beschermen en in stand te houden, voor een duurzame exploitatie van die hulpbronnen te zorgen en het effect van visserijactiviteiten op de mariene ecosystemen zo gering mogelijk te houden” (Europese Unie, 2008).

Het Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit (LNV) zet zich in voor een duurzame visserij binnen het gemeenschappelijk visserijbeleid (GVB). Het huidige beleid richt zich meer dan voorheen op een evenwicht tussen biologie, ecologie en economie, om een duurzaam visserijbeleid mogelijk te maken (Ministerie van LNV, 2008a).

Het structuurbeleid binnen de GVB moet er voor zorgen dat duurzame visserij ook op de lange termijn mogelijk gemaakt wordt. In Europa mag de vloot daarom nergens meer groeien. Europese subsidies zijn beschikbaar om duurzame visserijtechnieken te stimuleren. Ook worden subsidies ingezet om duurzame viskweek (aquacultuur) te bevorderen (Ministerie van LNV, 2008a). Volgens het EU-beleid heeft iedere lidstaat zelf de verantwoordelijkheid voor de controle en handhaving van de afgesproken regels. Ook heeft elke lidstaat de vrijheid om binnen deze Europese regels eigen accenten te leggen.

Het externe visserijbeleid

De Europese Commissie kan binnen een mandaat onderhandelen met niet-lidstaten over de toegang tot bepaalde visserijgebieden en andersom. Vele visserijakkoorden zijn daartoe afgesloten, waardoor Europese vissers worden toegestaan te vissen in de wateren van andere landen. Tegenwoordig worden deze akkoorden ook wel beschreven als partnerschapsovereenkomsten. Zo heeft Mauretanië jaarlijks ruim 70 miljoen euro van de EU ontvangen in ruil voor toelating van Europese schepen op haar visgronden (Volkskrant, 2004).

Naast de visserijakkoorden, zorgen indirecte en directe subsidies, zoals capaciteitsversterkende subsidies en brandstofsubsidies voor marktverstoring. Dit werkt overbevissing in de hand. De EU zorgt met haar lidstaten ieder jaar voor een subsidiestroom van rond de 5 miljard euro aan de wereldwijde visserij. Het aantal grote boten neemt toe en daarmee de wereldwijde vangst, waardoor de visprijzen naar beneden gaan. Dit bemoeilijkt vloten in ontwikkelingslanden te concurreren met gesubsidieerde vloten. Het is gewoonweg niet economisch rendabel voor arme landen om eigen vloten te bouwen. Volgens een rapport van het International Centre for Trade and Sustainable Development (2006) zorgen visserijsubsidies voor een serieuze belemmering voor ontwikkelingslanden voor onder andere de markttoegang. Het bemoeilijkt de participatie in internationale handel, de toegevoegde waarde aan export en de rurale ontwikkeling. Dit wordt veroorzaakt door de marktverstoring van visserijsubsidies, die de vloten van ontwikkelingslanden bemoeilijkt te concurreren met gesubsidieerde vloten. Het maakt het op die manier niet economisch rendabel voor ontwikkelingslanden om een eigen vissersvloot op te bouwen. De bilaterale visserijakkoorden kunnen deze druk verergeren door het uitblijven van duurzaamheidsoverwegingen en voldoende betalingen voor ‘host landen’ (Mbithi Mwikya, 2006).

De OECD deelt subsidies binnen de sector visserij in de volgende categorieën in:

- directe betalingen aan economische actoren;
- financiële transacties die de prijs van productie en consumptie verlagen;
- algemene diensten die de kosten voor de gehele sector verlagen (OECD, 2000).

Europese visserij in Mauretanië

Overbevissing zorgt overduidelijk voor uitputting van de zee aan de West-Afrikaanse kust. Een tekenend voorbeeld is de visserij die plaatsvindt in de wateren behorend aan Mauretanië. De ecologische effecten en daarmee de effecten op het welzijn van de bevolking zijn duidelijk zichtbaar. Op de Mauretaanse wateren varen grootse Europese en Aziatische vloten, net buiten het beschermde gebied Banc d'Arguin, waar de kleine vissers met steeds meer moeite hun vangst verzamelen. In Mauretanië is de lokale bevolking sterk afhankelijk van haar natuurlijke hulpbronnen; hoofdzakelijk de vis die op een kleinschalige manier gevangen wordt. De grote afhankelijkheid is in het bijzonder ontstaan in de jaren '70 en '80, toen enorme droogte de bevolking naar de kust verdreef. Recentelijk hebben duizenden kleine vissers aan de Afrikaanse kust hun werk moeten neerleggen. De overbevissing zorgt ervoor dat er steeds minder en steeds kleinere vis te vangen is. Daarmee gaat de belangrijkste inkomstenbron van lokale vissers achteruit. In Mauretanië zijn voornamelijk de octopussen steeds schaarser, tot grote zorg van de vissers. Volgens Mauretaanse wetenschappers is de octopusstand met 31% gedaald vergeleken met de historische stand (The Wall Street Journal, 2007). De helft van de visexport van Mauretanië bestaat uit octopussen .

Visserijakkoorden tussen de Europese lidstaten en Mauretanië zorgen voor een belangrijke stroom van geld naar de Mauretaanse overheid. Visserij is de belangrijkste inkomensbron van Mauretanië. In juli 2007 heeft de EU de grootste afkoopsom ooit afgesloten met de Mauretaanse overheid: bijna 500 miljoen dollar zal over een periode van 6 jaar aan de overheid betaald worden. Een derde van het jaarlijkse overheidsbudget wordt op deze manier gefinancierd (The Wall Street Journal, 2007). De Mauretaanse overheid zit in een moeilijke onderhandelingspositie.

Zogenaamde PPP's (publiek private partnerschappen) zijn in ontwikkeling, die zouden moeten zorgen voor een meer duurzame vorm van visserij, waaronder ook een partnerschap voor de uitoefening van schelpdiervisserij aan de Mauretaanse kust. Felle kritiek ontstond toen duidelijk werd dat een Nederlands bedrijf dat voorheen betrokken was bij de kokkelvisserij wil gaan opereren aan de kust van Mauretanië. De kokkelvisserij vond voorheen in de Waddenzee plaats en is uitgekocht begin 2005 vanwege de ecologische schade die het toebracht (Volkskrant, 2006). Concrete plannen lagen er om schelpdieren te winnen in het ecosysteem net buiten het beschermde mariene reservaat Banc d'Arguin in Mauretanië. Wetenschappers buigen zich momenteel over de ecologische effecten van deze visserijvorm. Diverse natuurorganisaties vrezen dat de ecologische effecten van deze vorm van visserij aanzienlijk zijn.

Minister Verburg heeft zeer recentelijk aan de Kamer laten weten dat het visserijakkoord tussen de EU en Mauretanië in de toekomst zal worden stopgezet door de Europese Commissie. Het bij de Visserijpartnerschapsovereenkomst behorend Protocol, dat de financiële compensatie en visserijmogelijkheden bepaalt, wordt eind januari 2008 opgezegd en zal, volgens de huidige planning, medio 2008 beëindigd worden (LNV, 2008b)

Lezingen Visserijsubsidies

Dr Gert Jan Gast, Fishion consultancy

Dr. Gert Jan Gast is sinds 2005 werkzaam voor Fishion consultancy en levert onderzoek en advies over natuurbescherming in en duurzaam gebruik van het zeeleven. Hiervoor werkte hij actief als campagneleider oceanen bij Greenpeace Nederland. Hij werkt vooral aan visserij en koraalriffen.

Probleemschets visserijsubsidies

De heer Gast geeft een kort overzicht van de problemen omtrent visserij en uit welke overwegingen subsidies verstrekt worden. De vraag is daarbij hoe visserijsubsidies van invloed zijn op het streven naar duurzame visserij te komen.

Dr. Kees Lankester, Scomber consultancy, MSC lid

Dr. Kees Lankester is sinds 1997 directeur van Scomber consultancy en is expert op het gebied van internationaal beleid voor duurzame visserij en mariene biodiversiteit. Hij werkt o.a. aan marktinstrumenten voor duurzame visserij en het verbeteren van visserijtoegang in ontwikkelingslanden. Daarvoor was hij wetenschappelijk adviseur voor de Nederlandse delegatie van de International Whaling Commission en werkte hij o.a. in het Europese Parlement en bij Stichting Natuur en Milieu.

De ongrijpbaarheid van visserijsubsidies en de invloed van visserijakkoorden

De heer Lankester zal dieper in gaan op de ongrijpbaarheid van visserijsubsidies. Een rapport van de Wereldbank in 1998 kwam met een schatting van US\$ 14-20 miljard aan visserijsubsidies wereldwijd dat veel stof deed opwaaien. Een aantal landen maakt al jarenlang stennis over de enorme visserijsubsidies van vooral de EU, de VS en Japan, die aan het begin van deze eeuw goed waren voor gezamenlijk US\$ 7 miljard. Veel subsidies stimuleren overbevissing langs indirecte weg. Belangrijk is hoe effectief de visserijsubsidies zijn, niet hoe ze worden verstrekt. Het schort nogal eens aan inspectie en controle van subsidies, de samenleving is dus gebaat bij openheid van subsidiezaken. De WTO probeert op dit moment visserijsubsidies te disciplineren. Visserijakkoorden zijn al jarenlang een heikel discussiepunt in visserijsubsidies, die soms wordt gereduceerd tot een definitiekwestie. Het schort ook nogal eens aan coördinatie van verschillende typen van subsidies. West-Afrika en het EU-Mauritania akkoord in het bijzonder dienen als voorbeeld om te laten zien wat er allemaal kan spelen.

Ir. Albert Vermuë, Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit

Ir. Albert J. Vermuë is vanaf 2006 directeur Visserij van het Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit. Hij heeft zijn Landbouw-economische studie afgerond in 1992 aan de Universiteit in Wageningen. Van 1999 tot 2005 was hij plv. directeur Internationale Zaken en woordvoerder van de Speciale Landbouw Comité (SCA).

De heer Vermuë zal in gaan op de historie, de inhoud en de ontwikkelingen van de Europese visserij akkoorden. Hij zal daarbij stilstaan bij de belangen, de voordelen en beperkingen, voor de visserij in Europa. Daarnaast besteedt hij aandacht aan het belang voor de sociaal economische ontwikkeling en het visstandbeheer in de partnerlanden.

Achtergrondstuk: het Nederlandse en Europese biobrandstoffenbeleid

door Annemarie Garssen MSc met dank aan leden Werkgroep Ecologie en Ontwikkeling

De huidige ontwikkelingen in het biomassabeleid

De EU heeft als richtlijn opgenomen dat vanaf 2005 2% biobrandstof bijgemengd moet worden bij de conventionele fossiele motorbrandstoffen. Dit loopt op tot 5,75% in 2010 (OECD, 2007). Tevens was tot recentelijk de intentie om in 2020 20% van de energiebehoefte uit hernieuwbare energiebronnen te laten komen. Zeer recentelijk heeft de EU aangegeven haar beleid te herzien, door de milieuschade die kan optreden bij een verhoogde inzet op biomassaproductie (The Guardian, 2008). De hoge olieprijs vanaf het einde van het jaar 2007 heeft de grootscheepse invoering van schone alternatieve brandstoffen in een stroomversnelling gebracht. Een direct gevolg is dat de lobby voor duurzame energie aantrekt. De verplichte doelstellingen die 'groene' energie en toepassing van agrobrandstoffen bevorderen, zorgen wereldwijd voor een enorme toename van onder andere de palmolieproductie.

Diverse landen promoten bovendien -op verschillende wijze- het bijmengen van biomassaproducten voor de energieproductie. Ook vanuit de eisen voor CO₂ reductie en het in 2005 ingevoerde Europese CO₂ emissiehandelssysteem, wordt er veel verwacht van de inzet van biomassa. Hierdoor is er in de afgelopen jaren een sterke toename van het gebruik van biomassa voor energieopwekking te zien. Ook de chemische industrie focust op de toepassing van biobrandstoffen als hernieuwbare grondstof in hun productieprocessen. Nederland is voor biomassa momenteel nog sterk afhankelijk van import uit het buitenland, voornamelijk uit ontwikkelingslanden.

Palmolieproductie in Zuidoost-Azië

In Zuidoost-Azië zijn de effecten van deze mondiale vraag naar biomassa goed zichtbaar. De toenemende vraag naar palmolie, onder andere voor energie-opwekking, maakt het aantrekkelijk om gebieden op grote schaal te ontginnen. De ecologische schade en de effecten op de lokale bevolking, die in veel gevallen verdreven wordt van hun land, zijn zeer zorgelijk. De expansie van palmolieplantages in Zuidoost-Azië is naar verwachting maar liefst 6 miljoen hectare in de komende 20 jaar. De uitstoot van CO₂ is enorm wanneer tropische bossen en veengebieden omgevormd worden tot palmolieplantage. Dit leidt niet alleen tot verlies van waardevolle natuur, maar ook een toename van de uitstoot van CO₂.

Stimuleringsmaatregelen

Alle bedrijven die nu MEP (Subsidie Milieukwaliteit Elektriciteitsproductie) ontvangen, mogen hiervan de komende jaren nog gebruik van maken. Deze overheidssubsidies die in de vorm van de MEP-subsidieregeling tot 2006 zijn vrijgegeven en nog tot het jaar 2010 doorwerken, stimuleren op deze manier de verwerking van onder andere palmolie in Nederland (Schaik van en Theile, 2007). Recent is palmolie in ieder geval voor de komende twee jaar uitgesloten van nieuwe stimuleringsmaatregelen voor duurzame brandstoffen. Dat is een stap in de juiste richting.

De diverse Nederlandse ministeries bereiden een nieuwe subsidieregeling voor, die in 2008 geïmplementeerd zal worden: de Stimuleringsregeling Duurzame Energieproductie (SDE). Het Ministerie van Economische Zaken is hoofdverantwoordelijk en ondersteunt ondernemers die energie op een duurzame manier produceren die nog net niet uit de kosten komen zonder geld van de overheid. Er zijn wel een aantal belangrijke verschillen tussen de SDE en de MEP. Het subsidiebedrag is jaarlijks variabel en gekoppeld aan marktprijzen. Ook andere prijscorrecties zijn mogelijk (Ministerie van EZ, 2008). De exacte invulling van het onderdeel biomassa van de SDE is voor het grote publiek nog niet inzichtelijk. De criteria per productiecategorie moeten eerst zijn vastgesteld.

Duurzaamheidseisen voor biomassa

De Commissie Cramer heeft in het rapport 'Criteria voor duurzame biomassa productie' (2007) een eerste (mogelijke) basis gegeven voor het toetsen van de duurzaamheid van (geïmporteerde) biomassa. De zogenaamde Cramer criteria, moeten er voor zorgen dat bij de productie van biomassa duurzaamheidscriteria toegepast worden. Het zal naar verwachting geruime tijd duren totdat deze criteria geïmplementeerd kunnen worden en een gunstig effect zichtbaar is op de import van duurzame biomassa. Een zorgwekkend punt is dat het huidige certificeringssysteem voor duurzame biomassa nog niet toegepast kan worden in de Stimuleringsregeling Duurzame Energie, zoals die er begin 2008 ligt. In de huidige plannen voor de SDE wordt namelijk enkel over rapportageverplichting gesproken. Bedrijven kunnen op deze manier niet verplicht worden gesteld duurzame biomassa te gebruiken, aangezien dit strijdig zou zijn met de huidige WTO-regelgeving.

Lezingen biomassabeleid en subsidies

Dr. Marcel Silvius, Wetlands International

Dr. Marcel Silvius is ecooloog en gespecialiseerd in tropische ecologie, en speciaal veengebieden. Hij is sinds lange tijd werkzaam voor Wetlands International. In 1985 startte hij met Interwader, een onderzoeksprogramma voor kustvogels en mangroven in Maleisië. Tussen 1986 en 1996 is hij betrokken geweest bij de ontwikkeling van de Aziatische voorloper van Wetlands International (Asian Wetlands Bureau) en heeft leiding gegeven aan de ontwikkeling van wetland conservation programmas in Indonesië, Maleisië, Thailand, Cambodja en China. In 1996 -2000 heeft hij leiding gegeven aan het opzetten van de Wetlands International programmas in Rusland, Oekraïne en West-Afrika. Hij heeft de bescherming en het beheer van wetlands altijd sterk verbonden aan duurzame ontwikkeling en armoedebestrijding. In 2002 werd hij Senior Programme Manager van het wereldwijde "Wetlands and Livelihoods Programme" van Wetlands International.

Biobrandstoffen in internationaal klimaatbeleid: Goede bedoelingen met een slechte uitwerking

Huidige (inter)nationale overheidsprykkels voor biobrandstofgebruik leiden tot verlies aan biodiversiteit door ontbossing en een sterk verhoogde uitstoot van CO₂ uit veengebieden, met een netto negatief resultaat voor klimaat. Omdat het huidige Kyoto verdrag alleen rapportage van fossiele brandstoffen vereist worden biobrandstoffen impliciet als 'zero emissions' beschouwd wat de verdere uitbreiding van biobrandstoffen stimuleert. Bovendien kunnen bepaalde investeringen voor het reduceren van greenhouse gas emissies die vrijkomen bij de productie van b.v. palmolie gesubsidieerd worden onder het Clean Development Mechanism, zonder rekening te houden met eventuele andere impacts van die plantages op milieu en biodiversiteit, o.a. de desastreuze gevolgen van drainage van tropische venen.

Doordat de CO₂-equiv. van biobrandstoffen niet onder Kyoto hoeven te worden meegeteld is het zeer lucratief voor Europa om voor het behalen van hun 2012 en 2020 doelstellingen op biobrandstoffen in te zetten. Bij de productie van veel biobrandstoffen komt in de productieketen echter veel CO₂ vrij, vaak zelfs meer dan bij gebruik van fossiele brandstoffen. Een nu breed bekend voorbeeld is palmolie. Momenteel is ongeveer 20% tot 25% van de palmolieplantages in Zuid-oost Azië ontwikkeld op veengronden. Voor de ontwikkeling is het tropisch veenbos gekapt en het veen gedraineerd. Drainage alleen al leidt tot een uitstoot van 60 tot meer dan 100 ton CO₂ per hectare per jaar, afhankelijk van de drainagediepte. Met een productie van 3 tot 6 ton palmolie per hectare per jaar betekent dit dat gebruik van deze palmolie als biobrandstof er 3 tot 10 keer zoveel CO₂ wordt uitgestoten als bij gebruik van fossiele brandstoffen het geval zou zijn. Ook bij biobrandstoffen die niet op veen worden geproduceerd zijn substantiële emissies een feit. Over het algemeen wordt daarom slechts een minimale reductie van 20% ten opzichte van fossiele brandstoffen vereist omdat veel meer niet mogelijk wordt geacht. Nederland en UK gaan in hun beleid nu uit van een minimale winst van 30%. Echter in de rapportage voor het Kyoto protocol hoeft de rook van de verbranding van biobrandstoffen in de EU helemaal niet te worden meegerekend, en de eventuele rapportageverplichting voor CO₂ uitstoot in de productieketen ligt bij de producerende landen. Hiermee wordt het wel erg gemakkelijk voor de EU landen om aan hun internationale verplichtingen te voldoen, zo ook Nederland, terwijl in feite huidig gebruik van palmolie zou leiden tot een toename van hun impact op klimaat.

Dit neemt niet weg dat duurzaam geproduceerde biobrandstoffen een bijdrage zouden kunnen leveren aan de vermindering van onze en de wereldwijde GHG uitstoot. Mits duurzaam geproduceerd kan palmolie een emissiereductie halen van zo'n 50%. In deze zin kan het dus een uitermate nuttig product zijn, vooral ook door de hoge opbrengst per hectare. Daarnaast biedt het perspectieven voor economische ontwikkeling en armoedebestrijding. Echter, omdat huidige subsidies op biobrandstoffen zijn verstrekt zonder goede criteria of waarborgen vooraf vast te stellen heeft dit op zijn minst geen signaal gegeven aan de producerende landen dat biobrandstofproductie aan bepaalde duurzaamheidscriteria zou moeten voldoen, en dit kan hebben bijgedragen aan de snelle en vaak "rücksichtlose" uitbreiding van de productie van palmolie en andere biobrandstoffen in Zuid-oost Azië en delen van Latijns Amerika, met onvoldoende aandacht voor sociale- en milieueffecten. Van de nieuw geplande palmolieplantages in Zuid-oost Azië is meer dan 50% in veengebieden gesitueerd, vooral omdat deze bossen nog geen private landeigenaren hebben en daarom grootschalige plantageontwikkeling mogelijk maken. Palmolie is daarmee een van de belangrijkste drijfveren van de verdere vernietiging van de resterende tropische veenbossen en de daarmee gepaard gaande enorme CO₂ emissies. Een goede productie van palmolie op alluviale gronden, b.v. de vele braakliggende alang-alang velden van west Indonesië zou echter wel degelijk een milieuwinst kunnen leveren, en daarbij kan zo'n ontwikkeling – mits goed vormgegeven - ook bijdragen aan armoedebestrijding doordat het de vele kleine landeigenaren van deze gebieden bij het ontwikkelingsproces zou kunnen betrekken.

Het kan niet worden uitgesloten dat de MEP committeringen die door de vorige Nederlandse regering zijn aangegaan voor palmolie voor (groene) energieproductie in Nederland indirect meer klimaatverandering tot gevolg zullen hebben. Hoewel de nieuwe MEP regeling (redactie: SDE regeling) palmolie uitsluit totdat een gedegen certificeringsstelsel voor het vaststellen van duurzaamheid, inclusief CO₂ balans, operationeel is, wordt dit niet bij de andere biobrandstoffen vereist. Ondertussen stromen de negatieve verhalen over impacts van soja, suikerriet en mais op biodiversiteit en bevolking in Zuid Amerika binnen. Het is daarom nu slechts wachten op een volgende analyse met schokkende uitkomst; maar het kwaad is dan al geschied.

In het kader van "beter ten halve gekeerd dan ten hele gedwaald" zou het verstandig zijn de MEP kraan voor eerste generatie biobrandstoffen nog even dicht te houden, en te ijveren voor een internationaal breed gedragen beleid en certificeringssystemen die voor duurzame ontwikkeling van biobrandstoffen absoluut noodzakelijk zijn. Biomassaproducten zouden – met het oog op de voedsel versus biobrandstoffen competitie – alleen in consideratie moeten worden genomen als ze resulteren in een minimale emissiereductie van 50%. EU targets zouden zich moeten richten op reductie van broeikasgasemissies in plaats van discutabele mechanismen te stimuleren.

Ministerie van VROM

Een afgevaardigde van het Ministerie van VROM zal een korte presentatie verzorgen over de ontwikkelingen binnen het biomassabeleid. Een verheldering wordt gegeven over de toepassing van duurzaamheidscriteria voor biomassa en de rol van de diverse departementen.

Ir. Richard Sikkema, Copernicus Instituut voor Duurzame Ontwikkeling

Ir. Richard Sikkema is in 1991 afgestuurd aan de Universiteit van Wageningen (WUR), studie bos- en natuurbeheer met als richting houtindustrie & -markt. Zijn werkervaring omvat:

- *bosbeleid, duurzame houtoogst en het meermalig gebruik van houtproducten (Stichting Probos, vanaf 1992)*
- *tot aan certificering van bosprojecten, internationale houthandel & de relatie met het internationale klimaatbeleid (FORM International & SGS Certification; vanaf 1998).*

Daarnaast heeft hij tussen 2003 en 2007 gewerkt als beleidsadviseur bij de Directie Platteland van het Ministerie van LN. Sinds mei 2007 werkt hij als onderzoeker bij het Copernicus Instituut. Het onderzoek richt zich op de duurzame balans tussen gebruik van bio-energie, internationale handel van biomassa, bosbeheer en gewasteelt.

Herkomst biomassa

Tot voor kort stelde de Nederlandse overheid nauwelijks eisen aan de herkomst van biomassa voor energieproductie. Zo constateerde de Algemene Rekenkamer dat onder de (in inmiddels gesloten) MEP subsidieregeling ook niet duurzaam geproduceerde biomassa is ingezet voor electriciteitsopwekking. Voor nieuwe energieregelingen (groene electriciteit en bio-transportbrandstoffen) wordt daarom volop gewerkt aan een toetsingskader met verfijnde richtlijnen voor duurzaam geproduceerde biomassa¹.

Cramer criteria

Inmiddels heeft Nederland de beschikking over een algemeen raamwerk met globale richtlijnen voor de duurzame productie van biomassa voor energie. Gelet op bestaande certificeringssystemen, zoals bijvoorbeeld voor duurzaam bosbeheer (FSC) en voor duurzame palmolie productie (RSPO), bevat het raamwerk met name nieuwe elementen op macro-niveau (landen en regionaal niveau).

Voorbeelden hiervan zijn

- een complete broeikasgas balans voor de biomassaketen, inclusief opslag van koolstof in de bodems en in bovengrondse biomassa aan het begin van de keten;
- mogelijke veranderingen van landgebruik & biodiversiteit als gevolg van de inzet van biomassa voor energie;
- mogelijke effecten van concurrentie met voedselgewassen en andere lokale gebruiksopties voor de biomassa.

¹ (zie <http://www.vrom.nl/docs/20070427-toetsingskader-duurzame-biomassa.pdf>).

Onderzoek Copernicus Instituut

Op basis van deze nieuwe macrocriteria heeft het Copernicus Instituut een methodiek ontwikkeld voor duurzaamheid en deze getoetst aan palmolie uit Maleisie & Indonesie.

- Broeikasgas balans. In een 1^e casestudie zijn broeikasgas-effecten van een Maleisische palmolieplantage tot aan de inzet in Nederlandse electriciteitscentrales of voor productie van biobrandstof geanalyseerd. Hieruit bleek dat het gebruik van tropische bossen & veengronden voor palmolieplantages zeer nadelig uitpakt. Indien palmolie op zogenaamde gedegradeerde landbouwgronden of andere braakliggende arealen geproduceerd wordt, kan de balans daarentegen gunstig zijn, mits het geen veengrond betreft. Nog meer reductie is mogelijk bij verbeterd oogstmanagement en gebruik van het industriële afvalwater voor energie en organische bemesting.
- Verandering landgebruik. In een 2^e studie zijn landgebruiksdata in Indonesië in relatie tot palmolie productie geanalyseerd. Voorlopige resultaten: het areaal natuurlijk bos gaat onverminderd achteruit van ruim 120 miljoen ha (1978) tot bijna 90 miljoen ha (2003). Ontbossingsfactoren zijn nieuwe houtkap infrastructuur, uitbreiding landbouw & diverse type plantages, waaronder deels ook palmolie. Tegelijkertijd is de beschikbaarheid van gedegradeerde gronden e.d. toegenomen.

Kansen voor duurzame palmolie

In de klimaatonderhandelingen voor de periode na 2012 (Post Kyoto) staat “reduced emissions from deforestation & -degradation” (REDD) op de voorgrond. Mogelijkerwijs krijgen landen extra financiering voor het tegengaan van verdere ontbossing & degradatie. Reeds gedegradeerde gronden vormen een prima duurzaam alternatief voor nieuwe uitbreidingsbehoefte van bijvoorbeeld palmolie. Voorwaarden zijn o.a.

- internationaal overeengekomen set van (macro)criteria, en
- toetsing van diverse biomassatromen voor energie via proefprojecten (bv BIOPEC).

Documenten met betrekking tot perverse subsidies

Subsidies algemeen

CBD, 2008a. Convention on Biological Diversity, activiteiten perverse incentives.

<http://www.cbd.int/incentives/perverse.shtml>

CBD, 2008b. Convention on Biological Diversity, tekst van verdrag, artikel 11 perverse incentives.

<http://www.biodiv.org>

GSI, 2008. Website van Global Subsidies Initiative (GSI), a project of the International Institute for Sustainable Development (IISD).

www.globalsubsidies.org

IISD, 2008. Website van International Institute for Sustainable Development, trade and investment

http://www.iisd.ca/publications_resources/trade_investment.htm

Myers N. en Kent J., 1998. Perverse subsidies. Tax dollars undercutting our economies and environments alike. IISD rapport (verkorte versie).

<http://www.brocku.ca/envi/db/envi1p90/readings/Perverse%20Subsidies%20Executive%20Summary.pdf>

Myers N. en Kent J., 2001. Perverse Subsidies: How Tax Dollars Can Undercut the Environment and the Economy (Island Press, Washington, DC).

OECD, 2003. Perverse incentives in biodiversity loss. ENV/EPOC/GSP/BIO(2003)2/FINAL

<http://www.oecd.org/dataoecd/50/17/19819811.pdf>

Knirsch J., Mittler D., Kaiser M., Sack K., Thies C. en Edwards L., 2006. How government subsidies are destroying the oceans and forests and why the CBD rather than the WTO should stop this perverse use of public money. Greenpeace rapport, mei 2006.

<http://www.greenpeace.org/raw/content/international/press/reports/deadly-subsidies.pdf>

Visserijsubsidies

Europese Unie, 2008. Het Gemeenschappelijke Visserijbeleid.

http://ec.europa.eu/fisheries/cfp_nl.html

Kamervragen, 2005. Schelpdiervisserij in Mauretanië, april 2005

http://www.waddenzee.nl/Feitelijke_vragen_kokkelvisserij_Afrikaanse_kust_TRC.1934.0.html

Kamervragen, 2007. Schelpdiervisserij in Mauretanie, april 2007

http://www.minlnv.nl/portal/page?_pageid=116,1640839&_dad=portal&_schema=PORTAL&p_file_id=17934

Mbithi Mwikya S., 2007. Fisheries Access Agreements: trade and development issues. ICTSD issue paper no. 2, International Centre for Trade and Sustainable Development, Geneva, Switzerland.

Ministerie van LNV, 2008a. Gemeenschappelijk visserijbeleid

http://www.minlnv.nl/portal/page?_pageid=116,1640994&_dad=portal&_schema=PORTAL&p_document_id=110465&p_node_id=145408&p_mode=BROWSE#Extern%20visserijbeleid

Ministerie van LNV, 2008b, Kamerbrief waarin de minister de Kamer informeert over de agenda van de volgende vergadering van Landbouw en Visserijraad, januari 2008.
http://www.minlnv.nl/portal/page?_pageid=116,1640321&_dad=portal&_schema=PORTAL&p_file_id=24288

OECD, 2000. Transition to Responsible Fisheries. Economic and Policy implications. OECD, Paris.

The Wall Street Journal, 2007. Global Fishing Trade depletes African Waters, juli 2007.
<http://yaleglobal.yale.edu/display.article?id=9458>

Volkskrant, 2004. Nieuwsbericht. EU steun aan visserij Mauretanie, oktober 2004.
http://www.volkskrant.nl/buitenland/article187279.ece/EU_subsidieert_overbevissing_in_wateren_van_Mauritanie

Volkskrant, 2006. Nieuwsbericht. Kokkel gered, venusschelp de klos, oktober 2006.
http://www.volkskrant.nl/wetenschap/article361320.ece/Kokkel_gered%2C_venusschelp_de_klos

Visserijnieuws, 2006. Nieuwsbericht. Onzinnige beschuldigingen (over conflicterende belangen schelpdiervisserij in Mauretanië), oktober 2006.
http://www.visserijnieuws.nl/index.php?option=com_content&task=view&id=13387&Itemid=9

Biomassabeleid

Doornbosch R. en Steenblik R., 2007. Biofuels: is the curse worse than the disease? Chair of the Roundtable on Sustainability of the OECD, september 2007.
<http://media.ft.com/cms/fb8b5078-5fdb-11dc-b0fe-0000779fd2ac.pdf>

Ministerie van EZ, 2008. Dossier Subsidieregeling Duurzame Energie (SDE).
<http://www.ez.nl/content.jsp?objectid=153802>

Gilbertson T., Holland N., Semino S. en Smith K., 2007. Paving the way for agrofuels. Rapport Transnational Institute, oktober 2007.
http://www.tni.org/detail_pub.phtml?know_id=202

Klimaatnieuws, 2007. Nieuwsbericht IISD. Europese biobrandstoffen bedenkelijk voor milieu en portemonnee. International Institute for Sustainable Development, oktober 2007.
http://www.klimaatnieuws.nl/200710/iisd_europese_subsidie_biobrandstoffen.php

Parool, 2008. Nieuwsbericht. Dure olie impuls voor biobrandstof, januari 2008.
<http://www.parool.nl/nieuws/2008/JAN/08/eco1.html>

Schaik van A. en Theile C., 2007. Palmolie als biomassa: oliedom. Rapport milieudefensie, juli 2007.
<http://www.milieudefensie.nl/globalisering/publicaties/rapporten/palmolie-als-biomassa-oliedom.pdf>

Ministerie van VROM, 2007. Toetsingskader voor duurzame biomassa. Eindrapport van de projectgroep "Duurzame productie van biomassa", februari 2007.
<http://www.vrom.nl/docs/20070427-toetsingskader-duurzame-biomassa.pdf>

The Guardian, 2008. Nieuwsbericht. EU reviews biofuel target as environmental doubts grows, januari 2008.
<http://www.guardian.co.uk/environment/2008/jan/15/biofuels.carbonemissions>